

An Analysis of Pottery from the 11th to the 14th Centuries in the Historical Area of the Ancient City of Belqeis or Esfarayen

Hossein Sedighian¹ ; Mohammad Farjami²

Type of Article: **Research**

Pp: 329-354

Received: 2023/08/29; Revised: 2023/10/06; Accepted: 2023/10/16

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.28.329>

Abstract

Belqeis site or Old Esfarayen is considered one of the important urban centers in the Islamic era and in the North Khorasan province. Based on historical sources and archaeological excavations, this city has been inhabited since the early Islamic centuries until the Safavid period. So far, many books and articles have been published about this city and some of its archaeological evidence; But parts of its findings have not been published yet. Pottery from the 11th to the 14th century is among the archeological findings of this site, which have not been introduced and investigated in any independent research. These works include various decorative groups, some of which are less known. These factors show the necessity of conducting independent research in this field. The current research was based on two essential and main questions, which are as follows: How many groups were the pottery from the 11th to 14th centuries, what decorative features do they have, and which regions are they comparable to? What are the production centers of this pottery? According to these questions, the main goal of the current research is to investigate, analyze, and compare the pottery of the 11th to 14th centuries in the vicinity of the Belqeis site and to identify their possible production center or centers. The descriptive-analytical method was used to conduct the present research and the method of collecting information is based on field and library studies. As a result of the present research, various types of unglazed and glazed pottery from the 11th to 14th centuries of the area were investigated, described, and compared. In the meantime, some decorative techniques such as drop-drop glazing were also presented in the research for the first time. Much of the studied pottery was probably produced on the site itself, whose production evidence was also shown in the article. Still, some pottery, such as lusterware and celadon, was probably exported to this city from other centers such as Jurjan, Jiroft, Kashan and China.

Keywords: Pottery, Esfarayen, Belqeis Site, 11th to 14th Century, Islamic Era.

1. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khoramabad, Iran.

2. Phd in Historical Archaeology, Expert of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan, Birjand, Iran (Corresponding Author).

Email: Farjami2011@gmail.com

Citations: Sedighian, H. & Farjami, M., (2024). "An Analysis of Pottery from the 11th to the 14th Centuries in the Historical Area of the Ancient City of Belqeis or Esfarayen". *Parseh J Archaeol Stud.*, 8(28): 329-354. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.28.329>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-907-en.html>

Motala'at-e Bastanshenasi-e Parsch

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICT).

Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the **Creative Commons**.

© The Author(s)

Introduction

Esfarayen is one of the ancient cities of North Khorasan province, which has been subject to calamities, looting, and attacks many times throughout history. Historians have called Esfarayen the border of Nishapur or Jurjan. Most of the transformations of this city are related to the 9 to 11 centuries; However, in the period of 12th and 13th centuries, it faced decline and was attacked twice by the Ghos and then by the Mongols. In the 14 century and with the establishment of Sarbedars rule in the region, the city became relatively prosperous for a while, and this process continued until the Safavid period. According to these cases, it is clear that the life of the ancient city of Esfarayen continued continuously from the beginning of Islam to the Safavid period; This is despite the fact that our awareness regarding the archaeological findings of this city, especially its pottery, includes most of the early Islamic centuries. On the other hand, our knowledge about the pottery of the Islamic era of Greater Khorasan also includes the periods before the Mongol attack and after the Timurids came to power; While our knowledge about the pottery of the 13-14 centuries in the region is relatively small. Considering that the social life of the city of Esfarayen spanned the entire 11th to 14th centuries, it was necessary to investigate the pottery of this period in independent research. A subject that has not been independently addressed in any research so far. According to these cases, the current research is based on two essential and main questions, which are as follows: How many groups were the pottery from the 11th to 14th centuries, what decorative features do they have and which regions are they comparable to? What are the production centers of this pottery? According to these questions, the main goal of the current research is to investigate, analyze, and compare the pottery of the 11th to 14th centuries at the Belqeis site and identify their possible production center or centers.

Descriptive-analytical method was used to conduct the present research and the method of collecting information is based on field and library studies. Based on this, the pottery studied in this article is related to the archaeological excavations of the third and fourth seasons of the Belqeis site. After the initial documentation and description of these pottery, they have been classified and their comparative study with other sites has been done.

Discussion

In the present study, only the pottery was examined and studied, which included the 11th to 14th centuries according to the comparative dates. These potteries were divided into two groups, unglazed and glazed, and each group was examined separately. The unglazed pottery of the area has a clay paste in the color range of pea, red, green, and black, and various motifs are used on some pieces. Some unglazed pottery from the area, such as red paste samples, probably from Jurjan or Jiroft, were exported to this area. But other decorative pottery, such as molded and stamped samples, were produced in the area itself.

The glazed pottery of the area also has various clay pastes, frit-ware, and porcelain. The single-colored glazed examples of the area generally have a frit paste, and most of them are turquoise-green in color. Most of these production pieces were probably from the Belqis site. Among the single-colored glazed pottery of the area, scattered pieces of Celadon pottery were also identified, which imported from China in the 14th century. Pottery with the underglaze painting technique has a lot of variety and is generally frit-ware. Some of this pottery, such as the blue and white samples, was probably the production of the area itself, but the pottery, such as the Silhouette and Sultanabad samples, was exported to this area from other centers such as Jurjan, Nishapur, and Kashan. have been Lusterware pottery, which all belong to the 13th century, are exported from other regions such as Jurjan or Kashan.

It should be noted that in the excavations of the site, in addition to the pottery kiln, many slags were also found inside the kiln and its surrounding areas. Among the evidence of pottery production in the area, we can mention the following: scattered pieces of clay molds, three, four, or multi-faceted clay stamps, and many pieces of clay balls that sometimes have glazes on them. It can be seen, many pieces of pottery tripods, clay chines, unglazed or glazed pottery, deformed or stuck together, crudely carved pottery, and objects Cone-shaped pottery that was obtained along with other findings related to pottery production.

According to the existence of this solid evidence as well as petrographic studies conducted on some terracotta pieces, it can be assumed that many of the studied terracotta pieces were produced in the area itself; But some pieces, such as examples of lusterware, Celadon, Sultanabad, and some painted red paste pottery, were imported from other centers such as Jurjan, Nishapur, Jiroft, Kashan, and China.

Conclusion

The present research was carried out with the aim of examining, comparing, and dating the pottery of the 11th to 14th centuries of the Belqis site and also identifying the possible centers or centers of their production. As a result of the present research, various types of unglazed pottery of this period were investigated, analyzed, and compared. As an example, pottery with drop glaze decoration was introduced and it was checked that this decorative method was used in combination with other motifs on the unglazed pottery of the area. Due to the fact that in addition to unglazed pottery, evidence of pottery production was also obtained in the excavations of the area, it can be said that most of the unglazed samples were probably produced in the area itself; But pottery such as unglazed embossed red paste with stumpy decoration and sphero-conical vessel pieces were probably exported to this area from the two centers of Jurjan and Jiroft. Because the production evidence of this pottery was obtained in these two centers and the form and patterns of the pottery in the area are somewhat similar to the production samples of these two centers.

Many of the glazed pottery of the middle Islamic ages of the area, despite the great variety, were probably produced in the area itself; As an example, we can refer to the single-color turquoise glazed pottery of ferritic paste, the examples of single-color oil-lamps of frit-ware, and the blue and white pottery with a striped pattern. Apart from these cases, in the excavations of the area, scattered fragments of other pottery groups of this time period were found, which were probably imported from other centers due to less dispersion and lack of identification of proof of their production in the area. are as an example, we can mention the obtained luster-ware, Sultan-Abad, Celadon, and Silhouette pottery, which may have been imported from centers such as Kashan, Jurjan, and Nishapur.

Acknowledgments

At the end, Authors feel it necessary to express their gratitude to all the esteemed officials of the Cultural Heritage Organization of North Khorasan Province, especially the employees of the Archaeology Department, for their voluntary assistance in completing this research.

Observation Contribution

The first author contributed 60% and the second Authors contributed 40% each.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest while adhering to ethical publishing practices.

تحلیلی بر سفال سده‌های ۵ تا ۸ ه.ق. محوطه تاریخی شهر کهن بلقیس یا اسفراین کهن

حسین صدیقیان^I؛ محمد فرجامی^{II}

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۳۵۴ - ۳۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۷؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۴

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.28.329>

چکیده

محوطه معروف به شهر بلقیس یا اسفراین کهن، یکی از مراکز شهری مهم در دوران اسلامی و در محدوده استان خراسان شمالی، محسوب می‌شود. این شهر به استناد منابع تاریخی و کاوش‌های باستان‌شناسی، از قرون اولیه اسلامی تا دوره صفوی، دارای سکونت بوده است. تاکنون کتب و مقالات متعددی در زمینه این شهر و برخی از شواهد باستان‌شناسی آن، منتشر شده است؛ اما هم‌چنان بخش‌هایی از یافته‌های آن، منتشر نشده‌اند. سفال‌های قرن ۵ تا ۸ ه.ق. از جمله یافته‌های باستان‌شناسی این محوطه محسوب می‌شود که تاکنون در هیچ پژوهش مستقلی معرفی و بررسی نشده‌اند. این آثار گروه‌های مختلف تزئینی را دربر می‌گیرند که بخشی از آن‌ها کمتر شناخته شده‌اند. این عوامل، ضرورت انجام پژوهش مستقلی را در این زمینه نشان می‌دهد. پژوهش حاضر بر پایه دو پرسش مهم و اصلی صورت پذیرفت که بدین شرح است؛ سفال‌های قرون ۵ تا ۸ ه.ق. محوطه چند گروه بوده، چه ویژگی‌های تزئینی دارند و با کدام مناطق قابل مقایسه هستند؟ مرکز یا مراکز تولیدی این سفال‌ها کدام است؟ با توجه به این پرسش‌ها، هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی، تحلیل و مقایسه سفال‌های قرون ۵ تا ۸ ه.ق. محوطه شهر بلقیس اسفراین و شناسایی مرکز یا مراکز احتمالی تولیدی آن‌ها است. برای انجام پژوهش حاضر نیز از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده و شیوه گردآوری اطلاعات در آن بر پایه مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای است. در نتیجه پژوهش حاضر، انواع متنوعی از سفال‌های بدون لعاب و لعاب‌دار قرون ۵ تا ۸ ه.ق. محوطه بررسی، توصیف و مقایسه شدند. در این میان، برخی از شیوه‌های تزئینی مانند لعاب چکان نیز برای نخستین بار در پژوهش حاضر معرفی شدند. بسیاری از سفال‌های مطالعه‌شده، احتمالاً در خود محوطه تولید شده‌اند که شواهد تولیدی آن‌ها نیز در پژوهش ارائه گردید، اما برخی سفال‌ها مانند زرین فام و سلاذن، احتمالاً از مراکز دیگری هم‌چون جرجان، جیرفت، کاشان و چین، به این شهر صادر شده‌اند.

کلیدواژگان: سفال، اسفراین، شهر بلقیس، قرن ۵ تا ۸ ه.ق.، دوران اسلامی.

I. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

II. دکتری باستان‌شناسی، کارشناس اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی، بیرجند، ایران (نویسنده مسئول).

Email: Farjami2011@gmail.com

ارجاع به مقاله: صدیقیان، حسین؛ و فرجامی، محمد، (۱۴۰۳). «تحلیلی بر سفال سده‌های ۵ تا ۸ ه.ق. محوطه تاریخی شهر کهن بلقیس یا اسفراین کهن». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۸ (۲۸): ۳۲۹-۳۵۴. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.28.329>
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-907-fa.html>

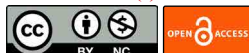

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons
Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
براین که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

© The Author(s)

مقدمه

اسفراین از شهرهای کهن خراسان شمالی بوده که در درازای تاریخ بارها دست‌خوش ناملايمات، غارت و هجوم قرار گرفته است. تاریخ نویسان، اسفراین را سرحد نیشابور یا جرجان گفته‌اند که بیشتر راه‌های شمال خراسان به‌سوی دریای کاسپی از اسفراین می‌گذشته است (روشنی زعفرانلو، ۱۳۶۶: ۱۹۰). بیشتر دگرگونی‌های این شهر در پیوند با سده‌های ۳ تا ۵ ه.ق. است (نسوی، ۱۳۶۵: ۱۳۱)، اما در بازه زمانی قرون ۶ و ۷ ه.ق. با افول مواجه شده و طی دو نوبت مورد تهاجم غزها و سپس مغولان قرار گرفت. در قرن هشتم هجری قمری و با روی کار آمدن حکومت سربداران در منطقه، برای مدتی شهر رونق نسبی گرفت که این روند تا دوره صفویه ادامه داشت (وحدتی، ۱۳۸۹: ۹۴). با توجه به این موارد، چنین مشخص می‌شود که حیات شهر کهن اسفراین، به‌طور پیوسته از اوایل اسلام تا دوره صفویه ادامه داشت، این درحالی است که آگاهی ما در ارتباط با یافته‌های باستان‌شناسی این شهر، به‌ویژه سفالینه‌های آن، بیشتر قرون اولیه اسلامی را دربر می‌گیرد؛ از طرف دیگر، آگاهی ما در ارتباط با سفالینه‌های دوران اسلامی خراسان بزرگ نیز بیشتر شامل ادوار قبل از حمله مغول و پس از روی کار آمدن تیموریان است، درحالی که آگاهی ما در زمینه سفالینه‌های قرون ۷-۸ ه.ق. منطقه نسبتاً اندک است. نظر به این که حیات اجتماعی شهر اسفراین، سراسر قرون ۵ تا ۸ ه.ق. را نیز دربر می‌گرفت، ضرورت داشت که در یک پژوهش مستقل به بررسی سفالینه‌های این دوران منطقه پرداخته شود، موضوعی که تاکنون در هیچ پژوهشی مستقلاً به آن پرداخته نشده است.

پرسش‌های پژوهش: با توجه به این موارد، پژوهش حاضر بر پایه دو پرسش مهم و اصلی صورت پذیرفته که بدین شرح است؛ سفال‌های قرون ۵ تا ۸ ه.ق. محوطه چند گروه بوده، چه ویژگی‌های تزئینی دارند و با کدام مناطق قابل مقایسه هستند؟ مراکز یا مراکز تولیدی این سفال‌ها کدام است؟ با توجه به این پرسش‌ها، هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی، تحلیل و مقایسه سفال‌های قرون ۵ تا ۸ ه.ق. محوطه شهر بلقیس اسفراین و شناسایی مرکز یا مراکز احتمالی تولیدی آن‌ها است.

روش پژوهش: برای انجام پژوهش حاضر از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده و شیوه گردآوری اطلاعات در آن بر پایه مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای است؛ برهمین اساس، سفال‌های مطالعه‌شده پژوهش حاضر مربوط به کاوش‌های باستان‌شناسی فصول سوم و چهارم شهر کهن بلقیس است. این سفال‌ها پس از مستندنگاری‌های اولیه و توصیف آن‌ها، طبقه‌بندی شده و به مطالعه مقایسه‌ای آن‌ها با دیگر محوطه‌ها، پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش‌های باستان‌شناسی صورت‌گرفته در ارتباط با محوطه معروف به شهر بلقیس، به سال ۱۹۳۷ م. برمی‌گردد که برای نخستین بار عکس‌های هوایی از آن تهیه شد (اشمیت، ۱۳۷۶: ۱۳۹ و ۱۴۰). کاوش‌های باستان‌شناسی این محوطه نیز برای نخستین بار در سال ۱۳۵۲ و سپس ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۷ ه.ش. طی ۹ فصل، صورت پذیرفت (وحدتی، ۱۳۸۶: ۱۹؛ نیک‌گفتار و وحدتی، ۱۳۹۸ و گفتگو با آقای نیک‌گفتار کاوش‌گر شهر بلقیس، ۱۴۰۲). لازم به ذکر است که فصل ۳ و ۴ کاوش‌های باستان‌شناسی این محوطه نیز به سرپرستی یکی از نگارندگان صورت پذیرفت که بخشی از یافته‌های آن در پژوهش حاضر منتشر شده است (فرجامی، ۱۳۸۹ و ۱۳۹۰). در نتیجه کاوش‌هایی که تاکنون در محوطه صورت پذیرفته، دو جلد کتاب منتشر شده است (وحدتی، ۱۳۸۹ و وظیفه‌شناس و همکاران، ۱۳۹۵). علاوه بر این، تعدادی مقاله نیز در همین ارتباط منتشر شده که به بررسی موضوعاتی هم‌چون: کوره‌های سفالگری محوطه، سفال‌های اوایل اسلام آن و مطالعات آزمایشگاهی روی برخی قطعات سفالی محوطه پرداخته‌اند (به عنوان نمونه ر.ک. به:

فرجامی، ۱۳۹۴-۱۳۹۳؛ زارعی و همکاران، ۱۳۹۵؛ عباس‌آبادی عربی و همکاران، ۱۳۹۷). همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، در هیچ‌یک از پژوهش‌هایی که تاکنون در ارتباط با محوطه شهر کهن بلیس صورت پذیرفته، در زمینه سفال‌های قرن ۵ تا ۸ ه.ق. آن پژوهش مستقلاً منتشر نشده و پژوهش حاضر نخستین گام در این زمینه است.

معرفی مختصر محوطه

بقایای باستانی مشهور به شهر کهن بلیس، در سه کیلومتری جنوب شهر کنونی اسفراین و جنوب راه ارتباطی سبزوار به بجنورد، بر کرانه شرقی روستای جوشقان و میانه دشت اسفراین، قرار گرفته است. تمامی بخش‌های در پیوند با این شهر باستانی، به جز کهنه‌رباط و یخچال، با حصار بلند و استوار نگه‌داری می‌شده است. روند ساخت بناها با توجه به شواهد به‌دست آمده در طی ۹ فصل کاوش باستان‌شناسی، از سده‌های نخستین اسلامی تا دوره صفوی تداوم داشته است. شهر بلیس با مساحت بیش از ۲۰۰ هکتار، دارای حصار در پیرامون است که با مصالح خشت و چینه و در بخش‌هایی نیز از آجر و چوب، برای سخت‌تر کردن بنای دیوار، استفاده شده است. باروی شهر دروازه‌هایی در بخش جنوب‌غربی و شمال دارد. کهن‌ترین بخش یا بقایای این شهر با نام «تپه‌منار» شناخته می‌شود که با توجه به کاوش‌های صورت‌گرفته در آن، بقایای معماری هم‌چون مسجد و مدرسه، کوره‌های فلزگری و کانال‌های آب‌رسانی، به‌دست آمد (فرجامی و ستوده، ۱۳۸۹؛ فرجامی، ۱۳۹۰؛ نیک‌گفتار، ۱۳۹۱). ارگ بلیس معروف به «نارین‌قلعه» نیز جنوبی‌ترین بخش شهر بوده، بیش از پنج هکتار وسعت داشته و ۲۹ برج بزرگ و کوچک دارد که پیرامون آن خندقی حفر شده است (وحدتی، ۱۳۸۹: ۷۵).

سفال‌های بدون لعاب

در کاوش‌های محوطه شهر بلیس، انواع متنوعی از سفال‌های بدون لعاب به‌دست آمد که خمیره‌ای رُسی در طیف رنگی نخودی، سرخ، سبز و سیاه دارند. این سفال‌ها عمدتاً دهانه‌بسته بوده و با شیوه چرخ‌ساز ساخته شده‌اند. در این سفال‌ها بعضاً تزئیناتی هم‌چون: نقش‌کنده، فشاری، افزوده دکمه‌ای یا نواری، افزوده حلقه‌ای شکل، برجسته و منقوش دیده می‌شود (تصویر ۱). نقوش کنده در این سفال‌ها، به‌صورت خطی یا شانهای و در قالب اشکالی هم‌چون: نواری، موج‌دار و شطرنجی، شناسایی شده است. نقوش فشاری تنوع نسبتاً زیادی داشته و بعضاً در ترکیب با نقوش دیگر روی سفال‌ها به‌کار رفته‌اند؛ ازجمله انواع مختلف نقوش فشاری شناسایی شده در محوطه نیز می‌توان به نقوش فشاری ابزاری مثلثی یا لوزی شکل، ابزاری دایره‌ای بسیار کوچک و فشاری نوک انگشتی، اشاره کرد. بیشتر سفال‌های بدون لعاب محوطه را نمونه‌های خمیره‌ای رُسی با طیف رنگی نخودی تشکیل می‌دهند که شواهد تولید آن‌ها در محوطه نیز به‌دست آمده است. این سفال‌ها عمدتاً در بازه زمانی سده‌های ۴ تا ۸ ه.ق. قابل تاریخ‌گذاری هستند؛ چراکه نمونه‌های مشابه آن‌ها که مربوط به این تاریخ هستند، در محوطه‌های مختلفی هم‌چون نیشابور، جرجان، شناسایی شده است (مرتضایی و کیانی، ۱۳۸۵: ۱۱۴؛ Wilkinson, 1973: 321). سفال‌های خمیره‌ای رُسی سرخ رنگ، فراوانی کمتری نسبت به نمونه‌های خمیره‌ای نخودی دارند و هیچ‌گونه نشانی از تولید آن‌ها در محوطه شناسایی نشده است. این سفال‌ها گاهی پوشش گلی رقیق به‌رنگ سرخ تیره دارند. بسیاری از این قطعات ساده بدون نقش بوده، اما بعضاً نقوشی به‌صورت کنده، منقوش نواری سرخ تیره و مهرزده، روی آن‌ها به‌کار رفته است. مشابه سفال‌های خمیره‌ای سرخ محوطه را می‌توان در نمونه‌های دوره سلجوقی جرجان ملاحظه کرد که یکی از کانون‌های تولید این سفال‌ها نیز بوده است (مرتضایی و کیانی، ۱۳۸۵: ۱۲۴).

سفال‌های منقوش بدون لعاب یا شبه‌پیش از تاریخی با خمیره رسی سرخ‌رنگ نیز به ندرت و صرفاً در حد چند قطعه، در کاوش‌های شهر کهن بلقیس شناسایی شده است. این سفال‌ها فرم دهانه‌پسته داشته و با شیوه چرخ‌ساز ساخته شده‌اند. این شیوه تزئینی در بازه زمانی سده‌های ۵ تا ۷ ه.ق. و در بسیاری از مناطق ایران، تولید و شناسایی شده است (صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱-۱۳۹۰: ۱۳۵)؛ از آن جمله می‌توان به محوطه کهنک سربیشه، محوطه‌های دشت نرماشیر کرمان، مکران جنوبی و محوطه جام افغانستان، اشاره کرد (فرجامی و محمودی نسب، ۱۳۹۹: ۱۱۰؛ امیرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷؛ موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۷؛ ۱۳۵؛ Gascoigne, 2010). نکته قابل توجه آن‌که، در هیچ‌یک از سفال‌های منقوش بدون لعاب این محوطه‌ها، نقش مهرزده استفاده نشده است، اما در یکی از قطعات به دست آمده از شهر بلقیس، نقش مهرزده در کنار نقوش نواری به کار رفته است. بنا به گفته «محمد مرتضایی»، مشابه این شیوه تزئینی در سفال‌های دوره سلجوقی جرجان به کار رفته، اما داده‌های آن هنوز منتشر نشده است (گفت‌وگوی شخصی با مرتضایی کاوش‌گر محوطه، ۱۴۰۲). درمیان سفال‌های بدون لعاب محوطه، نمونه‌های نسبتاً شاخص دیگری نیز وجود دارد که جداگانه به هریک از آن‌ها در زیر پرداخته می‌شود.

تصاویر ۱-۲: نمونه‌هایی از سفال‌های بدون لعاب منقوش در سمت راست و نمونه‌هایی از سفال‌های با تزئین لعاب‌چکان در سمت چپ (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 1-2: Samples of unglazed painted pottery on the right side and samples of pottery with glaze drop decoration on the left (Authors, 2023).

سفال با تزئین لعاب‌چکان: یکی از شیوه‌های نقش‌پردازی رایج در سفال‌های بدون لعاب شهر بلقیس، تزئین لعاب-چکان است. این شیوه نقش‌پردازی، عملاً در کنار سایر تزئینات به کار رفته در این سفال‌ها (به جز تزئین قالبی)، دیده می‌شود (تصویر ۲). در این شیوه تزئینی، از قطرات لعاب فیروزه‌ای رنگ و به صورت شره شده، روی سفال استفاده شده است. مشابه این شیوه نقش‌پردازی در سایر محوطه‌های دوران اسلامی شناسایی نشد؛ بدین سبب، چنین به نظر می‌رسد که در اصل یک سبک مرسوم بومی در منطقه بوده است. اما در سایر مناطق به جای این شیوه، از تزئین مرصع‌کاری با استفاده از تکه‌های خشک شده لعاب فیروزه‌ای یا لاجوردی رنگ روی سفال‌های خمیره رسی با طیف رنگی نخودی تا سرخ، استفاده شده است. این شیوه تزئینی در سفال‌های بدون لعاب مراکز یا محوطه‌هایی هم‌چون: تهیق و مشکویه در استان مرکزی، شهرری و دشت تهران در استان تهران، ارزانفود و سامن در استان همدان، یل‌سویی در استان اردبیل، تخت‌سلیمان در استان آذربایجان غربی و محوطه‌های حاشیه جنوبی گرگان رود در استان گلستان، شناسایی شده که عموماً تاریخ ۷-۶ ه.ق. یا سده‌های میانی اسلامی، برای آن‌ها در نظر گرفته شده است (شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۸: ۱۴۷، ش. ۹؛ صدیقیان، ۱۳۸۹: ۵۹؛ کانینگهام و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۳۰؛ همتی‌ازندریانی و خاکسار، ۱۴۰۱: ۱۷۶؛ همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۴؛ طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۱۸؛ حسین‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۱۳؛ خاکساری، ۱۳۹۰: ۱۸۲، ش. ۶۸-۳؛ Treptow, 2007).

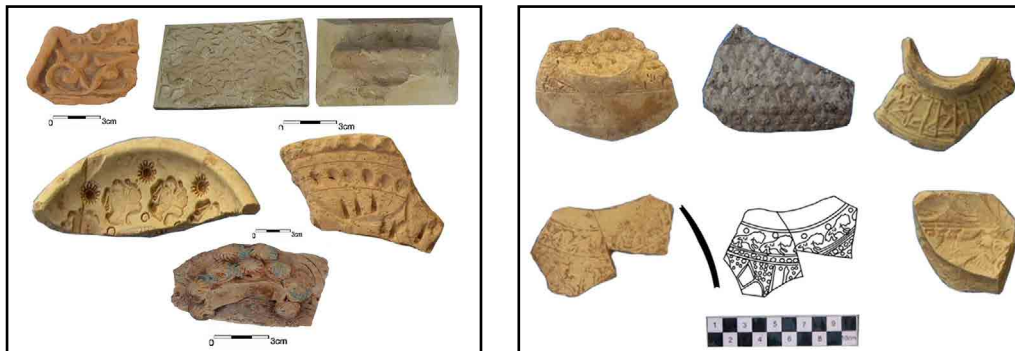
27). با توجه به موارد پیش گفته، چنین مشخص می‌شود که استفاده از سفال‌های بدون لعاب با تزئین مرصع‌کاری تقریباً در بازه زمانی سده‌های میانی اسلامی و در برخی مناطق نیمه شمالی ایران، نسبتاً رایج بوده است. به گمان بر پایه همین شیوه تزئینی، در اسفراین نیز طی سده‌های میانی اسلامی سفال‌های تزئینی مشابهی تولید شده است، اما با شیوه لعاب چکان. این شیوه تزئینی به حدی در سفال‌های بدون لعاب اسفراین رایج بوده که حتی بعضاً در تزئین برخی پیکرک‌های ساده سفالی نیز از آن استفاده شده است.

سفال با تزئین قالبی یا مهرزده: گروه دیگری از سفال‌های بدون لعاب شاخص شهر بلقیس را نمونه‌های با تزئین قالبی تشکیل می‌دهند. این شیوه تزئینی در سفال‌های خمیره رُسی با رنگی در طیف نخودی، شناسایی شده که فرم آن‌ها دهانه بسته است. در این سفال‌ها نقوش متنوع هندسی، جانوری و کتیبه دار کوفی، به کار رفته است (تصویر ۳). لازم به ذکر است که در کاوش‌های شهر بلقیس چند قطعه قالب سفالی نیز به دست آمده است؛ بدین سبب، چنین می‌توان احتمال داد که بیشتر سفال‌های با تزئین قالبی شناسایی شده نیز در خود محوطه تولید شده و مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در ارتباط با سفال‌های قالبی باید به این نکته اشاره شود که این شیوه تزئینی، عمدتاً در طول دوره سلجوقی تا آغاز ایلخانی در بیشتر مناطق ایران رواج داشت (دژم خوی، ۱۳۸۶)؛ علاوه بر این، در بسیاری از مراکز استقرار مهم این دوره نیز، چنین شیوه تزئینی در تولید سفال به کار رفته است؛ از جمله این مراکز تولیدی می‌توان به نیشابور، جرجان، کاشان، اصطخر و جیرفت، اشاره کرد (یوسف‌وند و همکاران، ۱۳۹۴؛ کامبخش فرد، ۱۳۴۶: ۳۵۰؛ مرتضایی و کیانی، ۱۳۸۵: ۱۲۰؛ بهرامی، ۱۳۷۱: ۱۹۰؛ چوبک، ۱۳۹۱: ۸۹؛ Fontana, 2018: 434). در پایان توضیحات این قسمت، لازم به ذکر است که سفال‌های با تزئین قالبی سده‌های نخستین اسلامی نیز در این محوطه شناسایی شده که در پژوهش دیگری به صورت اجمالی و ناقص به آن‌ها پرداخته شده است (زارعی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۳).

سفال با تزئین مهرزده نیز گروه دیگری از تزئینات به کار رفته در سفال‌های بدون لعاب را شامل می‌شود. این شیوه تزئینی عموماً روی سفال‌های دهانه بسته و برخی درپوش‌های شناسایی شده در محوطه، به کار رفته است (تصویر ۴). در این شیوه تزئینی، نقوشی به صورت هندسی یا اسلیمی روی سفال‌ها به کار رفته است. نظر به این که در کاوش‌های محوطه قطعات پراکنده مهرهای سفالی نیز شناسایی شده، می‌توان احتمال داد که بیشتر سفال‌های با این شیوه تزئینی، در خود محوطه تولید شده‌اند. این شیوه تزئینی از آغاز دوران اسلامی به بعد در صنعت سفالگری ایران شناخته شده بوده که اوج آن به سده‌های میانی اسلامی برمی‌گردد (Grube, 1976: 105; Pope, 1942: 1471)؛ از جمله محوطه‌هایی که سفال‌های با شیوه تزئینی مشابه با شهر بلقیس اسفراین دارند، می‌توان به مشکویه زرنديه و تپه مدرسه نیشابور، اشاره کرد که تاریخ ۵ تا ۷ ه.ق. برای آن‌ها در نظر گرفته شده است (مهجور و صدیقیان، ۱۳۸۹: ۱۱۸؛ Wilkinson, 1973: 321). نمونه‌های مشابه مهرهای این محوطه نیز در مراکزی هم‌چون سمنگان و هرات افغانستان شناسایی شده که تاریخ ۶-۵ ه.ق. برای آن‌ها در نظر گرفته شده است (Watson, 2004: 149-151).

در میان سفال‌های مهرزده محوطه، قطعات پراکنده‌ای نیز به شیوه افزوده مهرزده، تزئین شده‌اند. با این توصیف که ابتدا نقشی به صورت مهرزده و برجسته روی تکه‌ای از گل سفالگری پیاده شده و سپس آن تکه ممهور شده به بدنه ظرف اضافه شده است، در نهایت به میزان اندکی نیز روی نقوش افزوده از لعاب فیروزه‌ای رنگ استفاده شده است. بعضاً این شیوه تزئینی در ترکیب با نقوش دیگر هم‌چون قطره قطره لعاب نشان، نیز استفاده شده است. این شیوه تزئینی با نقش خورشیدمانند برجسته یا نقوش هندسی دیگر، به صورت محدود روی برخی از سفالینه‌های دهانه بسته محوطه به کار رفته است. از نمونه‌های شاخص و تقریباً قابل مقایسه این شیوه می‌توان به سفال‌های دوره

سلجوقی قلعه‌کوه قائن، محوطه جلال‌آباد نرماشیر و مالین باخزر، اشاره کرد (انوری‌مقدم و همکاران، ۱۴۰۰: ۹۶-۹۵؛ امیرانی‌پور، ۱۳۹۵: ۱۱۵؛ خدادوست و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۶۶، ش. ۳۰. از تصویر ۳)؛ البته در هیچ‌کدام از این محوطه‌ها، روی بدنه سفال یا نقوش افزوده از لعاب فیروزه‌ای یا قطره‌قطره لعاب نشان استفاده نشده و صرفاً نقوش افزوده مهرزده دارند؛ بدین سبب گمان می‌رود که این شیوه تزئینی در سفال‌ها نیز در اصل تولید بومی باشند تا نمونه‌های وارداتی از سایر مناطق.

تصاویر ۳-۴: نمونه‌ای از سفال‌های بدون لعاب با تزئین قالبی یا مهرزده به همراه قطعاتی از قالب و مهر محوطه (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Fig. 3-4: An example of unglazed pottery with mold or stamp decoration along with parts of the mold and stamp of the area (Authors, 2023).

کوزه فقاع: گروه دیگری از سفال‌های شاخص بدون لعاب محوطه را قطعات پراکنده و انگشت‌شماری از کوزه فقاع تشکیل می‌دهد. خمیره این سفال‌ها خاک رسی به رنگ سبز تیره بوده و فرم تقریباً کروی-مخروطی شکل دارند. در بدنه بیرونی برخی از این سفال‌ها نقوش هندسی به صورت مهرزده، ایجاد شده است (تصویر ۵). این شیوه فرم‌دهی و تزئین کوزه‌های فقاع محوطه شهر بلقیس را تنها در نمونه‌های پایانی سده‌های ۴ تا ۶ ه.ق. می‌توان ملاحظه کرد (سعادت، ۱۴۰۰: ۱۵۱). در محوطه بلقیس هیچ‌گونه نشانی از تولید این گونه سفالی به دست نیامده، اما فرم و تزئینات آن تا حدودی مشابه با نمونه‌های نیشابور و ری است (قوچانی، ۱۳۶۶: ۴۱؛ Wilkinson, 1973: 353). این سفالینه از پراکندگی زیادی در بخش‌های مختلف سرزمین ایران برخوردار بوده و نشانه تولید آن در کاوش‌های ری و جیرفت به دست آمده است (کوثری، ۱۳۷۴: ۲۲؛ سعادت، ۱۴۰۰: ۱۵۶-۱۵۴؛ چوبک، ۱۳۹۱: ۹۸). نظر به این‌که فرم و نقوش این سفال‌ها تا حدودی با نمونه‌های تولیدی جیرفت مشابهت دارد، احتمال داده می‌شود که کوزه‌های فقاع از این شهر به اسفراین صادر شده باشند. در پایان این بخش، لازم است این نکته نیز بیان گردد که براساس گاهنگاری‌های ارائه شده، کوزه فقاع از سده‌های نخستین اسلامی در ایران تولید شده، اما اوج آن به قرن ۵ تا پایان قرن ۸ ه.ق. برمی‌گردد (سعادت، ۱۴۰۰: ۱۵۰).

تصویر ۵: نمونه‌هایی از سفال‌های فقاع به دست آمده در محوطه شهر بلقیس (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Fig. 5: Examples of Sphero-conical vessel found at Belqis site (Authors, 2023).

سفال‌های لعاب‌دار

گروه دیگری از سفال‌های شناسایی شده در محوطه شهر بلقیس را نمونه‌های لعاب‌دار تشکیل می‌دهند. این سفال‌ها از فراوانی و تنوع تزئینی زیادی برخوردار بوده که با خمیره‌های رُسی، فریتی و چینی ساخته شده‌اند. نظر به این‌که این سفال‌ها تنوع زیادی در محوطه دارند، در زیر به بررسی نمونه‌های شاخص آن‌ها پرداخته می‌شود:

سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ خمیره فریتی: در کاوش‌های شهر کهن اسفراین، قطعات فراوانی از سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ با خمیره فریتی به دست آمد که تماماً طیفی از رنگ فیروزه‌ای دارند (تصویر ۶). به گمان بیشتر این سفال‌ها در اصل تولید خود محوطه بوده‌اند، زیرا شواهد متقنی از تولید آن‌ها مانند ظروف به هم چسبیده، در کاوش ترانشه‌های شماره ۲ و ۳ به دست آمده است. این سفال‌ها تماماً فرم دهانه باز داشته و با شیوه چرخ‌ساز ساخته شده‌اند. فرم بیشتر این سفال‌ها را اشکال مختلف کاسه یا پیاله با لبه‌های گرد ساده، تشکیل می‌دهد، اما بعضاً ظروفی با فرم‌های دیگر هم چون طشتک‌های پایه‌دار نیز در کاوش‌های محوطه به دست آمده است (تصویر ۷). این سفال‌ها عمدتاً به صورت تک‌رنگ ساده بوده، اما به میزان بسیار اندکی نیز نقش‌کننده زیرلعاب در آن‌ها به کار رفته است. سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ با خمیره فریتی، از جمله شاخص‌ترین و فراوان‌ترین نمونه‌های تولیدی سده‌های ۷-۶ ه.ق. محسوب می‌شوند. با توجه به شواهد موجود، این سفال‌ها در مراکز متعددی هم چون: نیشابور، جیرفت، مشکویه و ذلف‌آباد تولید شده و از پراکندگی زیادی در بخش‌های مختلف سرزمین ایران برخوردار هستند (چوبک، ۱۳۹۱: ۱۰۹؛ مهجور و صدیقیان، ۱۳۸۸: ۱۱۲؛ نعمتی و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۳؛ Wilkinson, 1973: 288)؛ اما این نکته که برای نخستین بار کدام مرکز اقدام به تولید این سفال‌ها کرده، مشخص نیست و نیاز به آزمایشات حرارت‌سنجی در این زمینه دارد.

علاوه بر این سفال‌ها، در کاوش‌های محوطه قطعات زیادی از پیه‌سوزهای سفالی نیز به دست آمد که تماماً خمیره فریتی با لعاب تک‌رنگ فیروزه‌ای دارند. این پیه‌سوزها که بیشتر از نوع پیاله‌ای پایه‌دار هستند، احتمالاً در خود محوطه تولید شده‌اند؛ زیرا در کاوش‌های محوطه قطعات بسیاری از این پیه‌سوزها که تقریباً گدازه شده‌اند، نیز به دست آمد. این سفال‌ها نیز احتمالاً مشابه نمونه‌های دیگر تک‌رنگ فیروزه‌ای با خمیره فریتی، در بازه زمانی قرن ۷-۶ ه.ق. تولید شده‌اند.

تصاویر ۶ و ۷: نمونه‌هایی از سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ فیروزه‌ای خمیره فریتی محوطه (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 6-7: Examples of fritware pottery with a turquoise glaze (Authors, 2023).

سلادن تک‌رنگ سبز زیتونی: در بخش‌های مختلفی از کاوش‌های محوطه، قطعات اندک و انگشت‌شماری از سفال معروف به «سلادن» نیز به‌دست آمد (تصویر ۸). تمامی قطعات بررسی‌شده، خمیره چینی به رنگ سفید مایل به خاکستری دارند. سفال‌های مطالعه‌شده، تماماً فرم دهانه‌باز شامل اشکال مختلف کاسه یا قدح داشته و صرفاً از تک‌رنگ ضخیم سبز زیتونی برای پوشش آن‌ها استفاده شده است. سفال‌های مطالعه‌شده عمدتاً ساده بدون نقش بوده، اما در یک مورد سفالی با نقش گیاهی گل صدتومانی زیرلعباب نیز شناسایی شد که احتمالاً به شیوه مهرزده نقش‌پردازی شده است. این سفال‌ها از لحاظ نوع ساخت، رنگ لعاب و شیوه تزئینی تا حدودی قابل مقایسه با سلادن‌های گونه لانگ‌چوان چین هستند که تاریخ قرن ۷ تا آغاز قرن ۹ ه.ق. یا پایان دوره یوان تا آغاز دوره مینگ برای آن‌ها در نظر گرفته شده است (Barnes et al., 2010: 334-6 & 357; Zhang, 2018: 85). مشابه این سفال‌ها در بسیاری از مراکز نیمه جنوبی ایران شناسایی شده که از آن جمله می‌توان به قلعه‌سنگ سیرجان، محوطه حریره در جزیره کیش، جنوب ایران، بندر سیراف و حتی مناطقی مانند جلفار امارات، اشاره کرد (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۶۶، ش. ۶-۱۸؛ موسوی، ۱۳۷۶: ۲۳۲؛ Zhao, et al., 2015: 150; Tampeo, 1989: 65; Priestman, 2005: 299, p1. 196). وجود این سفال‌ها در اسفراین نشان می‌دهد که امر تجارت سفال‌های سلادن تولیدی چین دوره یوان تا آغاز مینگ، فقط اختصاص به مناطق جنوبی ایران نداشته، بلکه سایر مناطق را نیز دربر گرفته است، اما این نکته که آیا این سلادن‌ها از طریق تجارت دریایی خلیج فارس به این منطقه رسیده یا از طریق تجارت کاروانی در مسیر راه بزرگ خراسان، اکنون نمی‌توان به آن پاسخ داد.

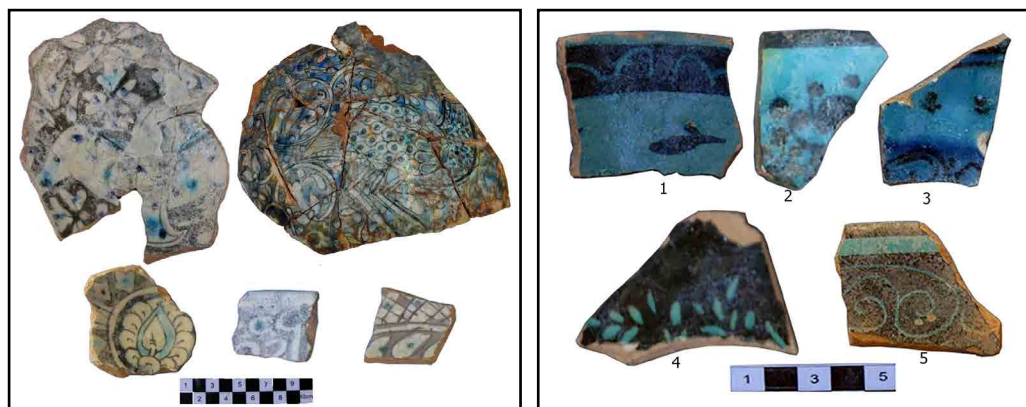
تصاویر ۸ و ۹: نمونه‌ای از سلادن به‌دست آمده در محوطه شهر بلقیس در سمت راست و نمونه‌هایی از سفال‌های آبی و سفید نواری شهر بلقیس (قبل و بعد از لعاب‌دهی و پخت در کوره سفال‌پزی) در سمت چپ (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 8-9: A sample of Celadon pottery obtained at Belqis site on the right and samples of blue and white striped pottery from Belqis site (before and after glazing and firing in the kiln) on the left (Authors, 2023).

سفال آبی و سفید نواری با خمیره فریتی: این سفال‌ها از پراکندگی اندکی در سطح محوطه برخوردار بوده و قطعات محدودی از آن‌ها نیز در کاوش‌های محوطه به‌دست آمده است. این سفال‌ها خمیره فریتی داشته و با شیوه چرخ‌ساز ساخته شده‌اند. فرم تمامی قطعات بررسی‌شده،

دهانه‌باز بوده و عمدتاً شامل اشکال مختلف کاسه و پیاله هستند. در قسمت داخلی این ظروف و روی خمیره نقوشی به صورت پاشیده نواری و به رنگ آبی کبالتی کشیده شده و در نهایت روی آن‌ها یک لایه لعاب قلیایی شفاف و بی‌رنگ کشیده شده است. در کاوش‌های محوطه قطعات اندکی از این شیوه تزئینی به دست آمده که هنوز لعاب دهی نشده و در کوره سفال‌پزی پخته نشده بودند (تصویر ۹). وجود این سفال‌های خام، اما منقوش نواری به رنگ آبی کبالتی، نشان می‌دهد که این شیوه تزئینی نیز به صورت محدود، در خود محوطه تولید شده و مورد استفاده قرار گرفته است. تولید سفال با این شیوه تزئینی در بازه زمانی قرن ۷-۶ ه.ق. رواج داشت (صالحی کاخکی و همکاران، ۱۳۹۲: ۵-۴)؛ از جمله مراکزی که این گونه سفالین در آن تولید شده می‌توان به: سمنان، نیشابور، جرجان و جیرفت، اشاره کرد (اکبری و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۸؛ مرتضایی، ۱۳۸۳: ۶۴؛ چوبک، ۱۳۹۱: ۹۴؛ Kiani, 1984: 48; Wilkinson, 1973: 280). لازم به ذکر است که این شیوه تزئینی، تداوم استفاده از رنگ آبی کبالتی در سده‌های نخستین اسلامی محسوب می‌شود که احتمالاً برای نخستین بار در ایران معرفی و تولید شد (Watson, 1987: 304).

سفال‌های با تزئین نقاشی سیاه زیر لعاب فیروزه‌ای یا سایه‌نما: این گروه از سفال‌ها نیز پراکندگی اندکی در سطح محوطه و فضاهای کاوش شده، دارند. فرم این سفال‌ها دهانه‌باز و شامل اشکال مختلف کاسه، پیاله و بشقاب است. این سفال‌ها خمیره فریتی داشته و با شیوه چرخ‌ساز ساخته شده‌اند. تعدادی از این سفال‌ها تزئین سیاه زیر لعاب فیروزه‌ای رنگ قلیایی دارند، اما قطعات اندکی نیز به شیوه سایه‌نما زیر لعاب فیروزه‌ای نقش‌پردازی شده‌اند (تصویر ۱۰). در این سفال‌ها نقوش مختلف گیاهی، هندسی و کتیبه‌دار به خط نسخ شناسایی و به کار رفته است، اما به دلیل کوچک بودن قطعات سفالی شناسایی شده، امکان تشخیص دقیق نقوش و متن کتیبه‌ها وجود ندارد. هر دو شیوه تزئینی نقاشی زیر لعاب فیروزه‌ای و سایه‌نما با خمیره فریتی، عموماً در بازه زمانی پایان قرن ۶ تا آغاز قرن ۷ ه.ق. در بخش‌های زیادی از ایران رایج بود. مهم‌ترین مراکز تولیدی شناخته شده این شیوه‌ها نیز می‌توان به شهرهای کاشان و ری اشاره کرد (فهروری، ۱۳۸۸: ۳۷؛ مورگان، ۱۳۸۴: ۱۳۸؛ برند، ۱۳۸۳: ۸۶؛ Watson, 2004: 333 & 343)؛ اما این که سفال‌های شهر بلقیس از کدام مرکز وارد شده‌اند، چندان مشخص نیست.

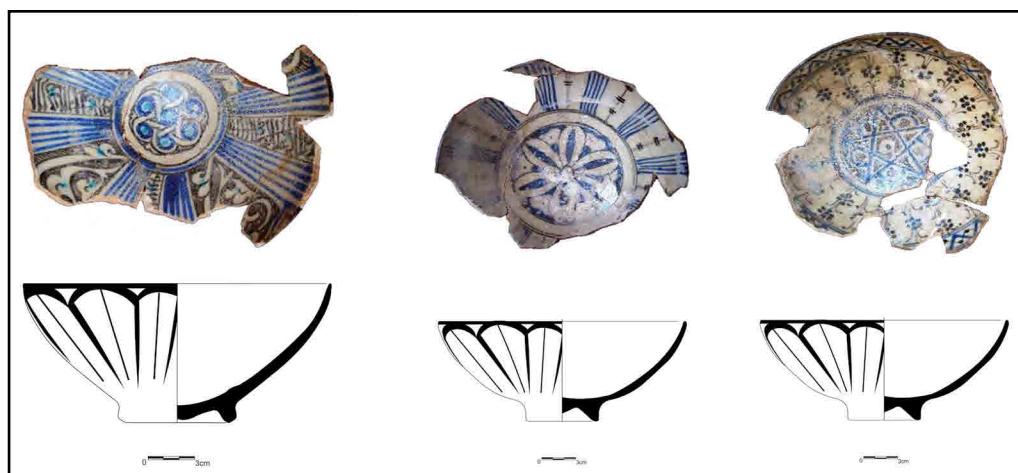
تصاویر ۱۰ و ۱۱: سفال‌های با تزئین نقاشی زیر لعاب فیروزه‌ای و سایه‌نمای خمیره فریتی در سمت راست و نمونه‌های سلطان‌آبادی با خمیره فریتی به دست آمده در کاوش‌های شهر بلقیس در سمت چپ (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 10-11: Under-glazed painted pottery and the Silhouette pottery on the right and Sultan-Abad pottery found at the Belqei site on the left (Authors, 2023).

سفال‌های با تزئین نقاشی زیر لعاب شفاف با خمیره فریتی: گروه دیگری از سفالینه‌های شناسایی شده در محوطه را نمونه‌های با تزئین نقاشی دو رنگ خاکستری و فیروزه‌ای زیر لعاب شفاف

قلیایی تشکیل می‌دهند که خمیره فریتی دارند. تمامی سفال‌های شناسایی‌شده این گروه، فرم دهانه‌باز داشته و شامل اشکال مختلف کاسه یا قدح می‌شوند. این سفال‌ها با شیوه چرخ‌ساز ساخته شده و روی لعاب آن‌ها شواهدی از بیماری صدف‌زدگی دیده می‌شود. در این سفال‌ها، بیشتر از رنگ خاکستری روشن برای نقش‌پردازی استفاده شده است، اما به میزان محدود از رنگ فیروزه‌ای نیز برای قلم‌گیری برخی نقوش یا به صورت پاشیده لکه‌ای، به کار رفته است (تصویر ۱۱). در این سفال‌ها اشکال مختلف هندسی، گیاهی، حیوانی و نقش پرنده، نیز به کار رفته است. این سفال‌ها از لحاظ ویژگی‌های ساخت و پرداخت، تا حدودی با نمونه‌های گروه دوم سلطان‌آبادی قابل مقایسه هستند (Morgan, 1995: 19; Neyestani, et al., 2012: 121; Fehervari, 1973: 121). تقریباً مشابه این سفال‌ها در کاوش‌های باستان‌شناسی محوطه کهنک سربیشه (فرجامی و محمودی نسب، ۱۳۹۹: ۱۱۴، ش. ۱۳)، قلعه سنگ سیرجان (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۷۰، ش. ۲۲)، غبیرای کرمان (Bivar, 2000: 338 & 419, N: c79-802)، ارزانفود همدان (زارعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۷؛ همتی‌ازندریانی و خاکسار، ۱۴۰۱: ۱۸۳، ش. ۲۵) و بسیاری از مناطق دیگر، به دست آمده است. این گونه سفالین، با وجود برخورداری از پراکندگی زیاد در سطح ایران، هنوز مرکز یا مراکز تولیدی قطعی آن مشخص نشده و هر آن‌چه تاکنون بیان شده برپایه گمان است.

تزئین نقاشی زیرلعاب شفاف قلیایی با خمیره فریتی، در گروه دیگری از سفالینه‌های به دست آمده شهر بلقیس نیز به کار رفته است. این سفال‌ها فرم دهانه‌باز داشته و بیشتر شامل اشکال مختلف دیس یا قدح می‌شوند. این سفال‌ها نیز با شیوه چرخ‌ساز ساخته شده و روی سطح بخش‌هایی از لعاب آن‌ها صدفی شده است. در این سفال‌ها، از رنگ‌های سیاه یا خاکستری تیره و آبی کبالتی و تا حد بسیار اندکی فیروزه‌ای، برای نقش‌اندازی استفاده شده است. نقوش به کار رفته در این سفال‌ها، عمدتاً شامل اشکال مختلف هندسی یا گیاهی و بعضاً کتیبه‌دار به خط ثلث است (تصویر ۱۲). این سفال‌ها از لحاظ شیوه نقش‌پردازی تا حدودی قابل مقایسه با برخی نمونه‌های تولیدی قرن ۸ ه.ق. و برخی سفال‌های گروه سوم گونه سلطان‌آبادی هستند (Lane, 1971: 10-15; Watson, 2004: 389-390). مرکز تولیدی قطعی این سفال‌ها نیز مشخص نیست، اما کاشان به عنوان یکی از مراکز احتمالی آن بیان شده است (Watson, 2004: 388).

تصویر ۱۲: نمونه‌هایی از سفال‌های نقاشی زیرلعاب شفاف خمیره فریتی قرن ۸ ه.ق. شهر بلقیس (نگارنگان، ۱۴۰۲).

Fig. 12: Samples of painted pottery under transparent glaze with fritware body, 14th century, Belqeis site (Authors, 2023).

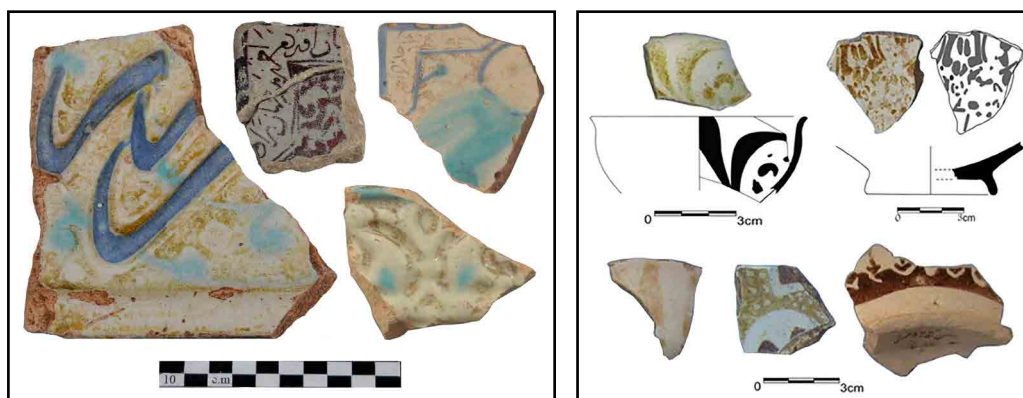
سفال زرین‌فام: در کاوش‌های شهر کهن اسفراین، قطعات پراکنده و اندکی از سفال‌های زرین‌فام نیز به دست آمد. این سفال‌ها خمیره فریتی داشته و با شیوه چرخ‌ساز ساخته شده‌اند. روی

بدنه سفال‌ها یک لایه لعاب قلعی سفید مات کشیده شده و در نهایت نقوشی به صورت تک‌رنگ طلایی روی سفال طراحی شده است (تصویر ۱۳). سفال‌های شناسایی شده، عمدتاً اندازه کوچکی داشته و بخش‌هایی از نقوش نیز پاک شده است؛ از این روی، نمی‌توان در مورد نقوش به کار رفته روی آن‌ها سخن چندان بیانی کرد. برای این سفال‌ها در پژوهش دیگری، تاریخ سده‌های نخستین اسلامی در نظر گرفته شده است (زارعی و همکاران، ۱۳۹۵: ۷۴، ش. ۴۳-۴۲)؛ این در حالی است که فرم لبه و کف این سفال‌ها، بیشتر قابل مقایسه با زرین‌فام‌های گروه چهارم بوده که «میسن» تاریخ ۵۷۰ تا ۶۰۰ ه.ق. را برای آن‌ها در نظر گرفته است (Mason, 1997: 116 & 124). خمیره این سفال‌ها نیز فریتی بوده که از آغاز قرن ۶ ه.ق. به بعد، در تولید سفال‌های ایران شناخته شده است (گراب، ۱۳۸۴: ۱۲۹؛ Mason, 2004: 123؛ Watson, 1999: 132؛ Mason & Tite, 1994: 77). لعاب قلعی و شیوه نقاشی روی لعاب به کار رفته در این سفال‌ها نیز از نیمه دوم قرن ۶ ه.ق. به بعد در ایران شناخته شده است (مورگان، ۱۳۸۴: ۱۳۷). باتوجه به شواهد میدانی و نیز آزمایشات پتروگرافی صورت‌گرفته روی برخی سفال‌های محوطه، چنین مشخص شده که زرین‌فام‌های سده‌های میانی اسلامی این محوطه، وارداتی از دیگر مناطق هستند (عباس‌آبادی عربی، ۱۳۹۷: ۱۶۶). نظر به این‌که نقوش به کار رفته در این سفال‌ها چندان مشخص نیستند، نمی‌توان به گمان زیاد بیان کرد که در کدام مرکز تولید شده‌اند، اما در حال حاضر سه مرکز جیرفت، جرجان و کاشان به عنوان کانون‌های اصلی تولید زرین‌فام شناخته شده‌اند (محسنیان، ۱۳۸۳: ۱۴۳؛ چوبک، ۱۳۸۳: ۳۳۵-۳۳۴؛ همان، ۱۳۹۱: ۹۴؛ Mason, 1997: 112؛ Kiani, 1984: 81؛ Bahrami, 1988: 49). در این میان جرجان به واسطه نزدیکی بیشتر به این محوطه، احتمال دارد که تولیدکننده این سفال‌ها بوده باشد.

در کاوش‌های محوطه علاوه بر قطعات پراکنده سفال زرین‌فام، تعدادی قطعات شکسته کاشی زرین‌فام نیز به دست آمد. فرم این کاشی‌ها شامل ستاره‌ای هشت‌گوشه و حاشیه‌ای-محرابی بوده و تزئیناتی به صورت زرین‌فام تک‌رنگ یا چندرنگ، نقش برجسته و قالبی دارند (تصویر ۱۴). در این کاشی‌ها، کتیبه‌هایی به خط تعلیق و ثلث جلی نوشته شده، اما به دلیل کوچک بودن قطعات، خوانش دقیق و کامل آن‌ها امکان‌پذیر نیست. علاوه بر نقوش کتیبه‌دار، تزئینات گیاهی و هندسی نیز در این آثار دیده می‌شود که به دلیل ناقص بودن قطعات و پاک شدن بخش‌هایی از نقوش، شناسایی دقیق آن‌ها امکان‌پذیر نیست. تولید کاشی زرین‌فام در ایران از آغاز قرن ۷ ه.ق. به بعد شناخته شده است (واتسون، ۱۳۸۲: ۲۸۲)، نمونه‌های یافت‌شده شهر بلیس نیز از لحاظ نقش‌پردازی و تناسب رنگ‌های به کار رفته در آن‌ها، تا حد زیادی مشابه با کاشی‌های قرن ۷ ه.ق. هستند؛ از جمله مراکز معتبر تولید این کاشی‌ها در این بازه زمانی نیز می‌توان به کاشان و کرمان اشاره کرد (واتسون، ۱۳۸۲: ۴۵؛ امیرحاجلو و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۹). در این میان چنین به نظر می‌رسد که نقوش مختصر باقی‌مانده کاشی‌های محوطه بیشتر با نمونه‌های تولیدی کاشان ارتباط دارند؛ هرچند که این امر بیشتر در حد یک گمان بوده و نیاز به یافته‌های بیشتر و مطالعات آزمایشگاهی دارد.

بحث و تحلیل

در فصل سوم و چهارم کاوش‌های باستان‌شناسی شهر کهن بلیس، قطعات بسیاری از سفالینه‌های بدون لعاب و لعاب‌دار دوران اسلامی، شناسایی شد، اما به دلیل آشفته بودن بسیاری از فضاهای شناسایی شده در کاوش‌ها که محصول تداوم استقرار چندصد ساله و حفاری‌های غیرمجاز فراوان در آن بوده، امکان تفکیک زمانی بسیاری از سفال‌ها نبود؛ در نتیجه صرفاً سفال‌های شاخص و قابل تاریخ‌گذاری مقایسه‌ای، مورد بررسی قرار گرفتند. در پژوهش حاضر، صرفاً سفال‌هایی بررسی

تصاویر ۱۳ و ۱۴: نمونه‌هایی از سفال و کاشی زرین‌فام سده‌های میانی اسلامی شهر بلقیس (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Fig. 13-14: Examples of luster-ware and luster-tiles of the middle Islamic centuries at Belqis site (Authors, 2023).

و مطالعه شدند که با توجه به تاریخ‌گذاری‌های مقایسه‌ای، قرون ۵ تا ۸ ه.ق. را دربر می‌گرفتند. این سفال‌ها ابتدا به دو گروه بدون لعاب و لعاب‌دار، تقسیم‌بندی شده و هر گروه جداگانه بررسی شدند. سفال‌های بدون لعاب محوطه دارای خمیره ژسی در طیف رنگی نخودی، قرمز، سبز و سیاه بوده و نقوش متنوعی روی برخی قطعات به‌کار رفته است. برخی سفال‌های بدون لعاب محوطه هم‌چون نمونه‌های خمیره قرمز منقوش بدون لعاب با تزئین مهرزده و کوزه‌های فقاع، احتمالاً از جرجان و جیرفت، به این محوطه صادر شده‌اند؛ اما سفال‌هایی تزئینی دیگر هم‌چون نمونه‌های قالبی و مهرزده، در خود محوطه تولید شده‌اند. در میان سفال‌های بدون لعاب محوطه، شیوه جدیدی نیز شناسایی شد که تاکنون در سایر مناطق معرفی نشده است. این شیوه، «لعاب‌چکان» نام گرفت که روی بسیاری از قطعات سفالی بدون لعاب که حتی تزئینات گوناگون داشته‌اند، نیز به‌کار رفته است. نظر به این‌که سفال‌های دارای این شیوه عموماً مربوط به قرون میانی اسلامی بوده و از طرف دیگر تزئین مشابه مرصع‌کاری روی سفال‌های بدون لعاب سایر مناطق شناسایی شده بود؛ بدین سبب به احتمال سفال‌های دارای این شیوه تزئینی نیز مربوط به قرون میانی اسلامی بوده و در خود محوطه تولید شده‌اند.

سفال‌های لعاب‌دار محوطه نیز دارای خمیره‌های متنوع ژسی، فریتی و چینی بوده و شیوه‌های مختلف تزئینی روی آن‌ها به‌کار رفته است. نمونه‌های لعاب‌دار تک‌رنگ قرون میانی اسلامی محوطه، عموماً خمیره فریتی داشته و تقریباً بیشتر آن‌ها فیروزه‌ای‌رنگ هستند. با توجه به شواهد گسترده به‌دست آمده در کوره‌های سفالگری محوطه، احتمالاً بیشتر این قطعات تولیدی شهر بلقیس بوده‌اند. در میان سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ محوطه، قطعات پراکنده‌ای از سلاطن‌های سبز زیتونی نیز شناسایی شد که با توجه به مطالعات مقایسه‌ای صورت‌گرفته احتمالاً از نوع لانگ‌چوان بوده و وارداتی از کشور چین در قرن ۸ ه.ق. هستند. سفال‌های با شیوه نقاشی زیرلعاب محوطه تنوع زیادی داشته و عموماً خمیره فریتی دارند. این سفال‌ها با توجه به ویژگی‌های تزئینی به‌کار رفته در آن‌ها مربوط به قرون ۷-۶ و ۸-۷ ه.ق. هستند. برخی از این سفال‌ها مانند نمونه‌های آبی و سفید نواری، احتمالاً تولیدی خود محوطه بوده، اما سفال‌هایی مانند نمونه‌های سایه‌نما و سلطان‌آبادی، احتمالاً از مراکز دیگر هم‌چون جرجان، نیشابور و کاشان به این محوطه صادر شده‌اند. سفال‌های زرین‌فام با شیوه نقاشی روی لعاب نیز که تماماً مربوط به قرن ۷ ه.ق. هستند، احتمالاً صادراتی از دیگر مناطق مانند جرجان یا کاشان هستند.

لازم به ذکر است که در کاوش‌های محوطه، علاوه بر کوره سفالگری، دورریزهای بسیاری نیز در داخل کوره و مناطق پیرامونی آن به‌دست آمد؛ از جمله شواهد حاصل از تولید سفال در محوطه می‌توان به این موارد اشاره کرد: قطعات پراکنده قالب‌های سفالی، مهرهای سفالی سه-چهار

یا چندوجهی، قطعات بسیار توپی‌های سفالی که بعضاً شزّه‌های لعاب روی آن‌ها دیده می‌شود، قطعات بسیار سه‌پایه‌های سفالگری، چانه‌های گلی، سفال‌های بدون لعاب یا لعاب‌دار گدازه‌شده، تغییرشکل‌یافته یا به‌هم چسبیده، سفال‌های خام منقوش و نیز اشیاء سفالی مخروطی‌شکل که تماماً در کنار سایر یافته‌های مرتبط با تولید سفال به‌دست آمده‌اند (تصاویر ۱۵ و ۱۶).

تصاویر ۱۵ و ۱۶: نمونه‌هایی از دورریزهای کوره سفالگری شهر کهن بلقیس در سمت راست و پیه‌سوزهای سفالی که بعضاً گدازه یا سیاه شده‌اند، در سمت چپ (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 15-16: Examples of slags from Belqis site on the right and clay Oil-Lamps that are sometimes lava or blackened, on the left (Authors, 2023).

با توجه به وجود این شواهد متقن و نیز مطالعات پتروگرافی صورت‌گرفته روی برخی قطعات سفالین، می‌توان چنین احتمال داد که بسیاری از سفالینه‌های مطالعه‌شده، در خود محوطه تولید شده‌اند؛ اما چنین به نظر می‌رسد که احتمالاً از توزیع گسترده منطقه‌ای و حتی فرامنطقه‌ای برخوردار نبودند؛ زیرا نمونه‌های مثالی مشابه با برخی تولیدات این محوطه هم‌چون نمونه‌های بدون لعاب با تزئین قطره‌چکان را عملاً در مراکز نزدیک به بلقیس هم‌چون: نیشابور و جرجان، مالین باخزر و قائن، نمی‌توان ملاحظه کرد. در عین حال که بسیاری از تولیدات سفالین آن نیز عملاً مشابه با نمونه‌های مراکز هم‌جوار بوده است، هم‌چون نمونه‌های آبی و سفید نواری یا سفال‌های قالبی؛ بنابراین ضرورتی وجود نداشته که این تولیدات به سایر مراکز صادر شود. در کنار سفالینه‌های تولیدی محوطه، برخی قطعات هم‌چون: نمونه‌های زرین‌فام، سلادن، سلطان‌آبادی، کوزه فقاع و برخی سفال‌های خمیره قرمز منقوش، احتمالاً از مراکز هم‌چون: جرجان، نیشابور، جیرفت، کاشان و چین، وارد شده‌اند. این امر نشان می‌دهد که شهر کهن اسفراین در بازه زمانی قرون میانی اسلامی، به واسطه قرارگیری در حد واسط دو شهر بزرگ نیشابور و جرجان، علاوه بر این که با این مراکز مراودات تجاری داشته، با مراکز دیگری هم‌چون جیرفت و کاشان در ایران و چین نیز روابط تجاری داشته است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی، مقایسه و تاریخ‌گذاری سفال‌های قرون ۵ تا ۸ ه.ق. محوطه شهر کهن اسفراین و نیز شناسایی مرکز یا مراکز احتمالی تولیدی آن‌ها، صورت پذیرفت. در نتیجه پژوهش حاضر، انواع متنوعی از سفال‌های بدون لعاب این بازه زمانی، بررسی، تحلیل و مقایسه شدند؛ به عنوان نمونه، سفال‌هایی با تزئین لعاب‌چکان معرفی و بررسی شدند که این شیوه تزئینی در ترکیب با سایر نقوش روی سفال‌های بدون لعاب محوطه به‌کار رفته بود. به واسطه این که در کاوش‌های محوطه علاوه بر سفال‌های بدون لعاب، شواهدی از تولید سفال نیز به‌دست آمده، می‌توان چنین بیان کرد که احتمالاً بیشتر نمونه‌های بدون لعاب در خود محوطه تولید شده‌اند؛

اما سفال‌هایی هم چون خمیره قرمز منقوش بدون لعاب با تزئین مهرزده و نیز قطعات کوزه فقاع احتمالاً از دو مرکز جرجان و جیرفت به این محوطه صادر شده‌اند؛ چرا که شواهد تولیدی این سفال‌ها در این دو مرکز به دست آمده و فرم و نقوش سفال‌های محوطه تا حدودی مشابه با نمونه‌های تولیدی این دو مرکز هستند.

بسیاری از سفال‌های لعاب‌دار قرون میانی اسلامی محوطه نیز با وجود تنوع فراوان، احتمالاً در خود محوطه تولید شده‌اند؛ به عنوان نمونه می‌توان به سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ فیروزه‌ای خمیره فریتی، نمونه‌های پیه‌سوز تک‌رنگ خمیره فریتی و سفال‌های آبی و سفید نواری اشاره کرد. به جز این موارد، در کاوش‌های محوطه، قطعات پراکنده‌ای از گروه‌های سفالی دیگر این بازه زمانی به دست آمد که به دلیل پراکندگی کمتر و عدم شناسایی شواهد متقنی از تولید آن‌ها در محوطه، احتمالاً از مراکز دیگر وارد شده‌اند؛ به عنوان نمونه می‌توان به سفال‌های به دست آمده زرین‌فام، سلطان‌آبادی، سلادن و سایه‌نما، اشاره کرد که احتمال دارد از مراکزی هم چون کاشان، جرجان و نیشابور وارد شده باشند. با وجود واردات احتمالی برخی گونه‌های سفالی به محوطه بلقیس، احتمالاً نمونه‌های تولیدی این محوطه از توزیع منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای برخوردار نبوده و بیشتر چنین به نظر می‌رسد که این تولیدات از توزیع محلی برخوردار باشند؛ چرایی این امر فعلاً مشخص نشده و نیاز به پژوهش‌های بیشتر دارد.

سپاسگزاری

در پایان لازم می‌دانیم سپاس بی‌کران خود را به پاس همکاری بی‌دریغ، به تمامی دوستان و همکاران در اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان شمالی، پیشکش نماییم.

درصد مشارکت نویسندگان

در نگارش مقاله، نویسنده اول ۶۰٪ و نویسنده دوم ۴۰٪ مشارکت داشته‌اند.

تضاد منافع

نگارندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، عدم وجود هرگونه تعارض منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- اشمیت اریک، (۱۳۷۶)، پرواز بر فراز شهرهای باستانی ایران، ترجمه آرمان شیشه‌گر، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- اکبری، حسن؛ بحرالعلومی، محمدحسین؛ و مرادسلطان، محمدشریف، (۱۳۹۸). «یادمانی ناشناخته در زاوگان: مسجد جمعه یا عمارت؟». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳ (۸): ۱۴۰-۱۲۷. <https://doi.org/10.30699/PJAS.3.8.127>
- امیرانی‌پور، محجوبه، (۱۳۹۵). «بررسی باستان‌شناختی سفال دوران اسلامی نرماشیر، با تکیه بر شهر قدیم نرماشیر: چغوک‌آباد». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه جیرفت، (منتشر نشده).
- امیرانی‌پور، محجوبه؛ امیرحاجلو، سعید؛ و سقائی، سارا، (۱۳۹۷). «مطالعه سفال منقوش بدون لعاب یا شبه-پیش‌ازتاریخی در محوطه‌های دوران اسلامی دشت نرماشیر کرمان». مجله مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۲ (۳): ۱۶۵-۱۴۲. <https://doi.org/10.30699/PJAS.2.3.149>
- امیرحاجلو، سعید؛ و صدیقیان، حسین، (۱۳۹۹). «مطالعه باستان‌شناختی سفال‌های دوران

- اسلامی محوطه قلعه سنگ سیرجان: شهر قدیم سیرجان». مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰(۲۵): ۱۸۰-۱۵۵. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2020.18449.1896>
- امیرحاجلو، سعید؛ امین‌امامی، سیدمحمد؛ آقاعلی‌گل، داود؛ و ریاحیان‌گهرتی، رضا، (۱۳۹۹). «معرفی، طبقه‌بندی و ساختارشناسی کاشی‌های زرین‌فام یافت‌شده از قلعه دختر شهر کرمان». مجله پژوهش باستان‌سنجی، ۶ (۲): ۲۳-۱. <https://doi.org/10.52547/jra.6.2.1>
- انوری‌مقدم، امیر؛ فرجامی، محمد؛ محمودی، علی‌اصغر؛ و سروش، محمدرضا، (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی سفال‌های نقش‌افزوده قلعه‌کوه قائن». مجله هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۲۶ (۴): ۸۹-۱۰۰. <https://doi.org/10.22059/jfava.2021.315703.666624>
- برند، باربارا، (۱۳۸۳). هنر اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: انتشارات مطالعات هنر اسلامی.
- بهرامی، مهدی، (۱۳۷۱). «شکل کوره‌های سفال‌پزی کاشان در قرن هفتم هجری (سیزدهم م.)». آثار ایران، نوشته آندره گدار و همکاران، ج. ۱، ترجمه ابوالحسن سروقدمقدم، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- چوبک، حمیده، (۱۳۸۳). «تسلسل فرهنگی جازموریان - شهر قدیمی جیرفت در دوره اسلامی». رساله دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس، (منتشرنشده).
- چوبک، حمیده (۱۳۹۱). «سفالینه‌های دوران اسلامی شهر کهن جیرفت»، مجله مطالعات باستان‌شناسی ۴ (۱): ۸۳-۱۱۲. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2012.35377>
- حسین‌زاده، میثم، (۱۳۸۵). «سفالینه‌های ایلخانی مجموعه تخت سلیمان براساس دوره سوم کاوش‌های باستان‌شناسی: ۱۳۸۴-۱۳۸۰». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران، (منتشرنشده).
- خاکساری، غزال، (۱۳۹۰). «گونه‌شناسی سفال‌های اسلامی در محوطه‌های حاشیه جنوبی گرگان‌رود و مقایسه آن‌ها با سفال‌های مطالعه‌شده جرجان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه آزاد تهران مرکز، (منتشرنشده).
- خدادوست، جواد؛ موسوی‌حاجی، سیدرسول؛ تقوی، عابد؛ و پورعلی‌یاری، شاهین، (۱۳۹۶). «بررسی و مطالعه تحلیلی سفالینه‌های محوطه مالین شهرستان باخزر خراسان رضوی». مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷(۱۳): ۱۵۷-۱۷۲. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.6934.1289>
- دژم‌خوی، مریم، (۱۳۷۶). «نظری اجمالی به سفال قالب‌زده عصر سلجوقی». مجله باستان‌پژوهی، ۹(۱۵): ۳۱-۲۷. <https://bastanpazhouhshj.ut.ac.ir>
- روشنی‌زعفرانلو، قدرت‌الله، (۱۳۶۶). «اسفراین-بلقیس». شهرهای ایران، جلد ۲، به‌کوشش: محمدیوسف کیانی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- زارعی، محمدابراهیم؛ خاکسار، علی؛ مترجم، عباس؛ امینی، فرهاد؛ و دینی، اعظم، (۱۳۹۳). «بررسی و مطالعه سفال‌های دوره ایلخانی به‌دست‌آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی ارزانفود». مجله مطالعات باستان‌شناسی، ۶(۲): ۷۳-۹۰. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2015.54174>
- زارعی، محمدابراهیم؛ عامریان، حمید؛ و نیک‌گفتار، احمد، (۱۳۹۵). «طبقه‌بندی گونه سفالینه‌های لعاب‌دار قرن ۲ تا ۴ ه.ق. کشف‌شده از شهر تاریخی بلقیس یا اسفراین کهن». مجله مطالعات باستان‌شناسی، ۸ (۱): ۵۷-۷۶. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2016.59495>
- سعادت‌تی، محسن، (۱۴۰۰). «پژوهش و مطالعه باستان‌شناختی درباره کوزه فقاع با استناد به یافته‌های مکتشف از شهر ری: گونه‌شناسی، گاهنگاری، فرایند و تکنولوژی تولید». مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۱ (۲۹): ۱۶۴-۱۴۳. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2020.21400.2112>

- شراهی، اسماعیل؛ و صدیقیان، حسین، (۱۳۸۹). «مطالعه باستان‌شناختی سفال‌های قرون میانی اسلامی دست‌کند زیرزمینی تهیق خمین». مجله مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳(۸): ۱۵۸-۱۴۱. <https://doi.org/10.30699/PJAS.3.8.141>
- صالحی‌کاخکی، احمد؛ صدیقیان، حسین؛ و منتظرظهوری، مجید، (۱۳۹۲). «بررسی روند تولید سفالینه‌های آبی و سفید در ایران طی ادوار مختلف اسلامی». مجله پژوهش هنر، ۳(۵): ۱۳-۱.
- صدیقیان، حسین، (۱۳۸۹). «بررسی باستان‌شناسی سفال‌های اسلامی محوطه مشکین‌تپه پرندک استان مرکزی». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران، (منتشر نشده).
- صدیقیان، حسین؛ و غلامی، حسین، (۱۳۹۱-۱۳۹۰). «سفال اسلامی منقوش بدون لعاب یا شبه‌پیش‌ازتاریخی ایران». مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۳-۴ (۶-۷): ۱۴۲-۱۳۴.
- طهماسبی، فریبرز؛ رضالو، رضا؛ جوانمردزاده، اردشیر؛ و معروفی‌اقدم، اسماعیل، (۱۴۰۲). «تحلیلی بر سفالینه‌های دوران اسلامی قلعه یل‌سویی شهرستان گرمی اردبیل». مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳(۳۶): ۲۳۶-۲۰۳. <https://doi.org/10.22084/nb.2021.23789.2310>
- عباس‌آبادعربی، محبوبه؛ صدقی، یاسین؛ بهشتی، سیدایرج؛ و عابدی، اکبر، (۱۳۹۷). «بررسی پتروگرافی سفال‌های اسلامی شهر بلقیس اسفراین خراسان شمالی». مجله مطالعات باستان‌شناسی، ۱۰(۱): ۱۶۷-۱۵۵. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2018.215741.142330>
- فرجامی، محمد، (۱۳۸۹). «گزارش فصل سوم کاوش‌های باستان‌شناسی محوطه شهر بلقیس اسفراین». بجنورد: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان شمالی، (منتشر نشده).
- فرجامی، محمد، (۱۳۹۰). «گزارش فصل چهارم کاوش‌های باستان‌شناسی محوطه شهر بلقیس اسفراین». بجنورد: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان شمالی، (منتشر نشده).
- فرجامی، محمد، (۱۳۹۴-۱۳۹۳). «پژوهشی بر معماری کوره سفالگری به دست‌آمده از سومین فصل کاوش در شهر تاریخی بلقیس اسفراین». مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، (۱۲): ۱۵۳-۱۶۶.
- فرجامی، محمد؛ و ستوده، آسیه، (۱۳۸۹). «گزارش مقدماتی فصل سوم کاوش‌های باستان‌شناختی شهر بلقیس اسفراین». بجنورد: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان شمالی (منتشر نشده).
- فرجامی، محمد؛ و محمودی‌نسب، علی‌اصغر، (۱۳۹۹). «بررسی و تحلیل یافته‌های باستان‌شناسی فصل چهارم کاوش محوطه کهنک شهرستان سربیشه-خراسان جنوبی». مجله مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۴(۱۴): ۱۲۳-۱۰۱. <https://doi.org/10.30699/PJAS.4.14.101>
- فهروری، گزا، (۱۳۸۸). سفالگری جهان اسلام در موزه طارق‌رجب کویت. ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- قوچانی، عبدالله، (۱۳۶۶). «کوزه فقا». مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ۲(۱): ۴۵-۴۰.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، (۱۳۶۴). «سفالگری نیشابور در عهد سلجوقی». مجله بررسی‌های تاریخی، ۲: ۳۶۰-۳۳۹.
- کایننگهام، رابین؛ مهجور، فیروز؛ فاضلی‌نشلی، حسن؛ صدیقیان، حسین؛ و خالدیان، ستار، (۱۳۹۰). «دشت تهران در دوران اسلامی». مجله مطالعات ایرانی، ۱۰(۲): ۲۴۴-۲۱۷.
- کوثری، یحیی، (۱۳۷۴). «گزارش مقدماتی پژوهش باستان‌شناسی ری باستان: گورستان زیرین». تهران: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران، (منتشر نشده).

- گراب، ارنست جی، (۱۳۸۴). «سفال ایرانی خمیر سنگی دوران سلجوقی». مجموعه سفال اسلامی، گردآوری ناصر خلیلی و استفان ورونیت، تهران: نشر کارنگ: ۱۳۶-۱۲۹.
- محسنیان، محمد، (۱۳۸۳). «بررسی سفالینه‌های زرین‌فام قرون شش و هفت هجری ایران به کمک روش‌های تجزیه دستگاهی». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، (منتشر نشده).
- مرتضایی، محمد، (۱۳۸۳). «گزارش مقدماتی نخستین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی در محوطه جرجان». گزارش‌های باستان‌شناسی ۳، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی و گردشگری: ۱۵۵-۱۸۸.
- مرتضایی، محمد، و کیانی، محمدیوسف، (۱۳۸۵). «مطالعه و تحلیل سفالینه‌های مکشوفه از کاوش‌های باستان‌شناختی سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۵ محوطه تاریخی جرجان». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، (۱۸۰): ۱۲۹-۱۱۱.
- مورگان، پیتر، (۱۳۸۴). «سفال خمیر سنگی ایرانی دوران سلجوقی». مجموعه سفال اسلامی، گردآوری ناصر خلیلی و استفان ورونیت، تهران: نشر کارنگ: ۱۸۴-۱۳۷.
- موسوی، سید محمود، (۱۳۷۶). «کاوش‌های باستان‌شناسی در شهر تاریخی حریره جزیره کیش». گزارش‌های باستان‌شناسی ۱، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور: ۲۳۸-۲۰۵.
- موسوی حاجی، سیدرسول؛ توسلی، محمد مهدی؛ شیرازی، روح‌الله؛ و زور، مریم، (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی و معرفی سفالینه‌های دوران اسلامی بلوچستان: مکران جنوبی». مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳ (۵): ۱۴۰-۱۲۱. https://nbsh.basu.ac.ir/article_708.html
- مهبجور، فیروز؛ و صدیقیان، حسین، (۱۳۸۸). «بررسی سفال‌های اسلامی محوطه مشکین تپه پرندک در استان مرکزی». مجله پیام باستان‌شناس، ۶ (۱۲): ۱۲۰-۱۰۵.
- نسوی، شهاب‌الدین محمد خرنذری زیدری، (۱۳۶۵). سیرت جلال‌الدین منکبرنی. مقدمه و تعلیق: مجتبی مینوی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نعمتی، محمدرضا؛ صدیقیان، حسین؛ و ابراهیمی‌نیا، محمد، (۱۳۹۱). «بررسی سفال‌های اسلامی محوطه ذلف-آباد فراهان: استان مرکزی: فصل اول کاوش». مجله باستان‌شناسی ایران، (۳): ۱۲۵-۱۳۸.
- نیک‌گفتار، احمد، (۱۳۹۱). «گزارش کاوش فصل پنجم شهر تاریخی بلقیس اسفراین». بجنورد: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان شمالی (منتشر نشده).
- نیک‌گفتار، احمد؛ و وحدتی، علی اکبر، (۱۳۹۸). «پژوهشی در زمینه ساختار ارگ و تپه منار در شهر بلقیس (اسفراین کهن) با تأکید بر یافته‌های هفتمین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی». مجله باستان‌شناسی، ۳ (۱۱): ۸۵-۹۳.
- واتسون، آلیور، (۱۳۸۲). سفال زرین‌فام ایرانی. ترجمه شکوه ذاکری، تهران: انتشارات سروش.
- وحدتی، علی اکبر، (۱۳۸۶). «گزارش گمانه‌زنی برای تعیین حریم شهر بلقیس، اسفراین». بجنورد: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان شمالی، (منتشر نشده).
- وحدتی، علی اکبر، (۱۳۸۹). پژوهش‌های باستان‌شناختی در شهر بلقیس: اسفراین کهن. بجنورد: انتشارات اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان شمالی.
- وظیفه‌شناس، حامد؛ نیک‌گفتار، احمد؛ و نجفی، علیرضا، (۱۳۹۵). شهر تاریخی بلقیس اسفراین: سیری در جلوه‌های هنر و معماری. بجنورد: انتشارات شکوفه سیب.
- همتی‌ازندریانی، اسماعیل؛ و خاکسار، علی، (۱۴۰۱). «بررسی مجموعه سفال‌های دوران تاریخی و اسلامی کاوش‌های معماری دست‌کند ارزانفود همدان». مجله مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۰): ۱۶۳-۱۸۸. <https://doi.org/10.30699/PJAS.6.20.163>

- همتی‌ازندریانی، اسماعیل؛ خاکسار، علی؛ و شعبانی، محمد، (۱۳۹۶). «بررسی و تحلیل سفال‌های دوره اسلامی دست‌کند زیرزمینی سامن ملایر». *مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۷(۱۳): ۱۸۹-۲۰۶. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.6622.1275>

- یوسف‌وند، یونس؛ غفاری‌پور، لیلا؛ و میری، فرشاد، (۱۳۹۴). «بررسی و تحلیل نقوش سفال قالب‌زده محوطه اسلامی شادیاخ نیشابور». *مجله هنرهای حوزه کاسپین*، (۴): ۷۸-۵۹.

- Abbas-Abad Arabi, M. et al., (2018). "Petrographic survey of Islamic pottery from Balqis city of Esfarayen, North Khorasan". *Journal of Archaeological Studies*, 10(1): 155-167 (in Persian). <https://doi.org/10.22059/jarcs.2018.215741.142330>

- Amirani-pour, M., (2016). "Archaeological survey of the pottery of the Islamic era of Narmashir, based on the old city of Narmashir: Chaghuk-Abad". Master's thesis in archeology of Jiroft University, under the guidance of Dr. Saeed Amir-Hajlo, unpublished (in Persian).

- Amiranipour, M.; Amir-Hajlo, S. & Saqhaei, S., (2018). "Study of unglazed or pseudo-prehistoric engraved pottery in the sites of the Islamic era in the Narmashir plain of Kerman". *Parse Archaeological Studies Magazine*, 2(3): 149-165 (in Persian). <https://doi.org/10.30699/PJAS.2.3.149>

- Amirhajlo, S. et al., (2020). "Introduction, classification and structure of luster tiles found in Kerman's Maiden's Castle". *Journal of Archaeological Research*, 6 (2): 1-23 (in Persian). <https://doi.org/10.52547/jra.6.2.1>

- Amir-Hajlu, S. & Sidighian, H., (2020). "Archaeological Study of Islamic Period Pottery in the Surroundings of Sirjan Stone Fort: Sirjan Old City". *Iranian Journal of Archaeological Research*, 10(25): 155-180 (in Persian). <https://doi.org/10.22084/nbsh.2020.18449.1896>

- Bahrami, M., (1988). *Gurgan Faiences*. Ontario: Mazda publisher.

- Barnes, L. et al., (2010). *Chinese Ceramics: From the Paleolithic Period through the Qing Dynasty*. London: Yale University press.

- Bivar, H., (2000). *Excavations at Ghubayra Iran*. London: School of Oriental & African studies University of London.

- Chobak, H., (2012). "Ceramics of the Islamic era of the ancient city of Jiroft". *Journal of Archaeological Studies*, 4 (1): 83-112 (in Persian). <https://doi.org/10.22059/jarcs.2012.35377>

- Chubak, H., (2004). "Cultural sequence of Jazmurian - the old city of Jiroft in the Islamic period". doctoral dissertation in archeology of the Islamic period, Tarbiat Modares University, unpublished (in Persian).

- Farjami, M. & Mahmoudi-Nasab, A., (2020). "Review and analysis of the archaeological findings of the fourth chapter of the exploration of the Kahnek area of Sarbisheh-South Khorasan". *Parse Archaeological Studies Magazine*, 4(14): 101-123 (in Persian). <https://doi.org/10.30699/PJAS4.14.101>

- Farjami, M., (2010). "Report of the third chapter of the archaeological excavations

of the city of Belqis Esfarayen”. Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of North Khorasan, unpublished (in Persian).

- Farjami, M., (2011). “Report of the fourth chapter of the archaeological excavations of the city of Belqis Esfarayen”. Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of North Khorasan, unpublished (in Persian).

- Farjami, M., (2014-2015). “A study on the architecture of the pottery kiln obtained from the third season of exploration in the historical city of Belgheis Esfarayen”. *Modares Archaeological Research Magazine*, (12-13): 153-166 (in Persian).

- Fehervari, G., (1973). *Islamic pottery: A comprehensive study based on the Barlow collection*. London: Faber and Faber.

- Fontana, M. V., (2018). *Istakhr (Iran), 2011-2016 historical & archaeological essays*. Roma: Universita Di Roma.

- Gascoigne, A. L., (2010). “Pottery from Jam: a mediaeval ceramic corpus from Afghanistan”. *IRAN*, XLVIII: 107 – 150. <https://www.jstor.org/stable/41431220>

- Grube, E. J., (1976), *Islamic pottery of the eight to the fifteenth century in the Keir collection*, London: Faber and Faber.

- Hemti Azandriani, E. & Khaksar, A., (2021). “Investigation of the collection of pottery of the historical and Islamic period of Arzanfod Hamadan architectural excavations”. *Parse Archaeological Studies Magazine*, 6(20): 163-188 (in Persian). <https://doi.org/10.30699/PJAS.6.20.163>

- Hemti Azandriani, E.; Khaksar, A. & Shabani, M. (2017). “Investigation and analysis of the pottery of the Dašt-Kand Islamic period of Saman Malair underground”. *Journal of Iranian Archaeological Research*, 7(13): 189-206 (in Persian). <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.6622.1275>

- Khaksari, Gh., (2011). “Typology of Islamic pottery in the sites of the southern border of Gorgan River and their comparison with the studied pottery of Jurjan”. Master's thesis in archeology, Tehran Azad University, Center, Unpublished (in Persian).

- Khodadoost, J. et al., (2017). “Investigation and analytical study of pottery from Malin area of Bakhazer, Razavi Khorasan”. *Journal of Iranian Archaeological Research*, 7(13): 157-172 (in Persian). <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.6934.1289>

- Kiani, M. Y., (1984). *The Islamic city of Gurgan*. AMI, Bond 11.

- Lane, A., (1971). *Later Islamic pottery*. London: Faber & Faber.

- Mahjoor, F. & Sadighian, H., (2009). “Investigation of Islamic pottery from Meshkin-Tepe Parandak area in Central Province”. *Payam-Bastan-Shanas Magazine*, 6 (12): 105-120 (in Persian).

- Mason, R. B. & Tite, M. S., (1994). “The beginnings of Islamic Stone paste Technology”. *Archaeometry*, 36: 77-91.

- Mason, R. B., (1997). “Mediaeval Iranian luster-painted and associated wares: Typology in a multidisciplinary study”. *IRAN*, 35: 103-135. <https://doi.org/10.2307/4299964>

- Mason, R. B., (2004). *Shine like the Sun: Luster painted and associated pottery from the medieval Middle East*. Ontario: Mazda publishers.
- Morgan, P., (1995). "Some Far Eastern Elements in Colored – Ground Sultanabad Wares". *Islamic art in the Ashmolean Museum*, Part 2, Berlin: Oxford university press: 19-44.
- Mortezaei, M. & Kiyani, M. Y., (2006). "Study and analysis of discovered pottery from the archaeological excavations of the years 2002-2005 in the historical area of Jurjan". *Journal of Faculty of Literature and Human Sciences of Tehran University*, (180): 111-129 (in Persian).
- Mortezaei, M., (2004). "Preliminary report of the first chapter of archaeological excavations in the area of Jurjan". *Archaeological Reports* 3, Tehran: Publications of Cultural Heritage and Tourism Organization: 155-188 (in Persian).
- Mousavi Haji, R. et al., (2013). "Typology and Introduction of Baluchistan Islamic period Pottery: Southern Makran". *Iranian Archaeological Research Magazine*, 3 (5): 121-140 (in Persian).
- Mousavi, M., (1997). "Archaeological excavations in the historical city of Harire, Kish Island". *Archaeological Reports* 1, Tehran: Cultural Heritage Research Center: 205-238 (in Persian).
- Neyeštani, J.; Hatamian, M. J. & Sedighian, H., (2012). "Was Sultan Abad pottery really produced in Sultan Abad". *Intl. J. Humanities*, 3(19): 1-15. DOR: 20.1001.1.25382640.2012.19.3.6.0
- Nik-Goftar, A. & Vahdati, A., (2019). "Research on the structure of the citadel and minaret hill in Balqis city (Old Isfareyn) with an emphasis on the findings of the seventh chapter of archaeological excavations". *Archeology Magazine*, 3 (11): 93-85 (in Persian).
- Pope, A. U., (1942). *A survey of Persian art*. Vol IV, Tehran, Soroush press.
- Priestman, S. M. N., (2005). "Settlement & Ceramics in Southern Iran: An Analysis of the Sasanian & Islamic Periods in the Williamson Collection". M.A. Thesis: Durham University, Unpublished.
- Saadati, M., (2021). "Archaeological research and study about the bubble jar with reference to the finds discovered in the city of Ray: typology, chronology, production process and technology". *Iranian Archaeological Research Magazine*, 11 (29): 143 – 164 (in Persian). <https://doi.org/10.22084/nbsh.2020.21400.2112>
- Sadiqian, H. & Gholami, H., (2011-2012). "Islamic unglazed or quasi-prehistoric engraved Islamic pottery". *Modares Archaeological Research Magazine*, 3-4 (6-7): 134-142 (in Persian).
- Salehi Kakhki, A.; Sedighian, H. & Montazer Zahouri, M., (2013). "Investigation of the production process of blue and white pottery in Iran during different Islamic periods". *Art Research Magazine*, 3(5): 1-13 (in Persian).
- Sedighian, H., (2010). "Archaeological Survey of Islamic Pottery of Mashkin-

Tepe Parandak Site of Central Province”. Master's Thesis in Archeology University of Tehran, unpublished (in Persian).

- Sharahi, E. & Sedighian, H., (2010). “Archaeological study of the pottery of the Islamic Middle Ages of the underground hand of Tahigh Khomein”. *Parse Archaeological Studies Magazine*, 3(8): 141-158 (in Persian). <https://doi.org/10.30699/PJAS.3.8.141>

- Tahmasabi, F. et al., (2023). “Analysis of Islamic Era Pottery from Yalsuyi Castle, Garmsi City, Ardabil”. *Iran Archaeological Research Magazine*, 13(36): 203-236 (in Persian). <https://doi.org/10.22084/nb.2021.23789.2310>

- Tampeo, M., (1989). *Maritime trade between China and west: an archeological study of the ceramics from Siraf (Persian Gulf) 8 to 15th century A.D.* Oakville: David Brown Book Company.

- Treptow, T., (2007). *Daily life ornamented the mediaeval Persian city of Rey*. Chicago: The oriental institute museum of the University of Chicago.

- Vahdati, A., (2007). “Speculation Report for Determining the Boundary of Belqis City, Esfahan”. Archives of the Document Center of the General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Crafts of North Khorasan province, (Unpublished). (in Persian).

- Vahdati, A., (2010). *Archaeological researches in Belqis city: Esfahan Kohn*. Birjand: Publications of the General Administration of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of North Khorasan (in Persian).

- Watson, O., (1987). “Islamic pots in Chinese style”. *The Burlington magazine*, 129: 304-306.

- Watson, O., (1999). “Fritware: Fatimid Egypt or Saljuq Iran?”. In: Barrucand, M. (ed.), *L'Egypte Fatimide; son art ET son histoire*, Paris: Université de Paris-Sorbonne: 299-310.

- Watson, O., (2004). *Ceramic from Islamic lands*. London: Thames & Hudson.

- Wilkinson, C. K., (1973). *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

- Yusuf-vand, Y.; Ghafarpour, L. & Miri, F., (2015). “Investigation and analysis of molded pottery motifs of the Islamic enclosure of Shadiyakh Nishapur”. *Caspian Basin Arts Journal*, (4): 59-78 (in Persian).

- Zarei, M. E. et al., (2014). “Investigation and study of Ilkhanid period pottery obtained from Arzanfod archaeological excavations”. *Journal of Archaeological Studies*, 6(2): 73-90 (in Persian), <https://doi.org/10.22059/jarcs.2015.54174>

- Zarei, M. E.; Amrian, H. & Nik-Goftar, A., (2016). “Classification of Glazed Pottery from the 2nd to 4th century AH discovered from the historical city of Belqis or Old Esfahan”. *Journal of Archaeological Studies*, 8 (1): 57-76 (in Persian), <https://doi.org/10.22059/jarcs.2016.59495>

- Zhang, R., (2018). “Chinese Ceramic Trade Withdrawal from the Indian Ocean: Archaeological Evidence from South Iran”. *Journal of Multidisciplinary Studies in Archaeology*, 6: 73-92. <https://doi.org/10.1080/00438243.2023.2216183>

- Zhao, B.; Carter, R. & Velde, C., (2015). "The Chinese ceramic sherds unearthed at the Julfar al-Nudud port site in the Emirate of Ras al-Khaimah United Arab Emirates". *Chinese cultural relics*, 1-2: 144 – 162. <https://hal.science/hal-01688683>